

שלושה מקורות חדשים מספרות שבתי ארץ־הקודש בערבית במאות ה"ז–ה"ז*

יוסף סדן

תוך כדי בדיקת עמדותיהם של מקורות מוסלמיים שונים, בני ימי־הביניים, ביחס למקום קבורת משה¹, נתקלנו בחומר רב² הנמצא עדיין בכתבי־יד, מקולמוסם של מחברים מוסלמיים שטרחו לתאר את ארץ־ישראל ולגולל בפני הקורא את סגולותיה, חשיבותה וקדושתה. אמנם, חשיבות רבה נודעת להתבטאותם של מקורות מגוונים ביותר בקובעם היכן קבור נביא זה או זה (ובייחוד משה שאתרים שונים מזוהים כקברו; היריבות והוויכוחים המובהקים והמפורסמים ביותר נתגלעו בין אתר שבפריפריה של דמשק והאתר שליד יריחו, בפריפריה של ירושלים!) ובקובעם באילו קברים ניתן להאמין בכטחה ואלו קברים הם עניין למסורת ולהשערה. עם זאת, מובן שניטייה להכרה בקבר ארץ־ישראלי או בקבר סורי כמקום־קודש עשויה לסייע בהבחנת אופיו של חיבור (פרו־ארץ־ישראלי, פרו־דמשקאי וכדומה) ולהאיר סיבות חדשות המתוספות לידוע לנו משכבר על צמיחתה של ספרות שבתי ארץ־ישראל בערבית. כל זאת, בלי לנסות לסתור את אשר כבר נאמר על צמיחה זו (הדגשת חשיבות ירושלים וארץ־ישראל בראשית האיסלאם, טענות המדגישות בעיקר את

* לאחר כתיבת מחקר בן שני חלקים (נפרטו להלן) על אספקט צר מאוד של ספרות מעלות ארץ־ישראל בת ימי־הביניים בערבית, קשה היה לעמוד בפני הפיתוי להיענות ליצר רב עניין וחשיבות: לתת בידי הקורא העברי תוכן של כמה מקורות מהסוג הספרותי הדתי־אזורי הזה. יחס הקדושה של האיסלאם לארץ, שניכרים בו פועלם והדגשם של דורות רבים, עתיקים ומאחרים, עשוי לזכות בהגדרות שונות בפיהם של חוקרים. איש מהם אינו נקי משיטת־מחשבה זו או זו. רק מתן הקווים האמיתיים הנחשפים בטקסט אמיתי, על שרבוני העתקותיו ממקורותיו, התחבטיות מחברו, בסדרן המקורי, והתרוצצויותיו בין מונחי 'אלשאם' (ארץ־ישראל, ארץ־ישראל–סוריה, סוריה או דמשק בלבד וכו'), 'ארץ־הקודש' 'פלסטין' וכדומה, יאפשר לקורא להתרשם בעצמו מלהט־הדברים ולהתבשר מליקוטי־חומר כנתינתם המקורית. כך הם מתגלים בסבך־המחלוקות, מכבשונה של ספרות שנימתה פולמוסית כלשהי. מובן שלתכלית זו מוטב לבחור מקורות חדשים שטרם עסקו בהם. אם אכן זו מטרתנו, תיחשב כמעלה רבת־ערך מסירה קלה (יחסית) המשוחזרת מנטל ביאורים שאינם הכרחיים לקריאה ולהתרשמות הדרושות.

1 'קבר נבי מוסא — לתולדותיה של תחרות בין שני אתרי־קודש', המזרח החדש [בדפוס], יצא לאור בשני חלקים.
2 ברובו נסקר החומר שם, בחלקו השני של המאמר ('המקורות המוסלמיים ועמדותיהם'), המכיל עדויותיהם של חמישים וארבעה מקורות.

תרומת התקופה האומיית, התנופה שנתנה לספרות זו המלחמה בצלבנים).³ דווקא סוגיית קבר הנביא משה מצליחה לפלג ולחתוך בבהירות כמה מן המקורות לנטייתיהם השונות,⁴ בכל הוואריאציות האפשריות, במרחב הארץ-ישראלי-סורי: היכן עיקר 'ארץ-הקודש'? והיכן מרוכזים רוב האתרים הקדושים?

ברם, דיון בפרט אחד, באתר בודד — ויהיה חשוב ואופייני ככל שיהיה — לאורכם של מקורות רבים אינו פוטר מן הצורך לדון במקורות עצמם, לגופם. הארת כמה מן המקורות הבלתי-ידועים הללו, אפיונם וסקירת תוכנם הרי הנושא שיעסיקנו במסגרתנו עתה.

המאה ה'ט"ז והמאה ה'י"ז היו, ככל הנראה (אם נוכל להסתמך על ספרים ששרדו והגיעונו), פורות ביותר בתחום הכתיבה על ארץ-ישראל. בסוריה — בדמשק בעיקר — נתגבשה רוח לוקאל-פאטריוטית שאין לזלזל כלל בעוצמתה. גם בעבר היו תקופות שזו נימתן, וככל המשוער גם תחת השלטון העות'מאני היחה תקופה כזו; דווקא החילופים התכופים של מושלי הערים והמחוזות הגבירו את רגש ההתבססות העצמית של האוכלוסייה המקומית. ההרגשה (שעוד תבואר ותנומק) שדמשק וסוריה הן ארץ-הקודש לא פחות (ובמקרים נדירים אף יותר) מאשר ירושלים נשענה גם על עוצמתה הכלכלית, המספרית (תושבים רבים) והאדמיניסטרטיבית של דמשק. פריה הספרותי של הפאטריוטיות הדמשקאית היה גורם מגרה חשוב בהיווצרות התגובות מצד ארץ-ישראל, חכמיה ואוהדיה, ושל ירושלים במרכזה. נוכל להיווכח בחיכוך זה בכמה מן היצירות שנסקור להלן. אולי אין משום הבאת דבר בטל ומיותר בהזכרת העובדה שבעצם המאות ה'ט"ז וה'י"ז מגיעה המריבה להפעלה קיצונית ביותר של אמצעי פולמוס והסתמכות על מסורות עתיקות (תוך הפרכת הסתמכות היריב על המסורות שרצה לנצל לטובתו). אף קרה כי ליד דמשק העבירו זיהוי קבר ממקום טופוגראפי אחד אל משנהו כדי 'להתאימו' ביתר הצלחה לנתוניה של אחת המסורות העתיקות וכדי לעמוד בפני התחרות הארץ-הישראלית, שתכליתה זיהוי קבר זה עצמו דווקא בתחומה.⁵ בתקופה שבה נעסוק פרצו לפחות שני ויכוחים מחודשים (על סמך חומר עתיק), בעל-פה, על מהות 'ארץ-

- 3 ביבליוגרפיה מלאה למדי ראה: E. Sivan, 'Le caractère sacré de Jérusalem', *Studia Islamica*, XVII (1967). בהערה 1 (עמ' 149-150) נזכרים (כסדר הזכרתם): א' אשתור, ר' קסקל, ש"ד גויטיין, ד' הירשברג, צ"ד מתיוס, א"נ פולאק, ג' ויידא, ה' בוסה. יש להוסיף לביבליוגרפיה עשירה זו את המחקרים: H. Busse, 'The Sanctity of Jerusalem in Islam', *Judaism*, XVIII (1967), pp. 441-468; E. Sivan, 'Beginnings of the Faḍā'il al-Quds Literature', *Der Islam*, XLVIII (1971), pp. 100-110; M.J. Kister, 'You Shall Only Set Out for three Mosques', *Le Muséon*, LXXXII (1969), pp. 173-196; H. Lazarus-Yafeh, 'The Sanctity of Jerusalem in Islam', *Jerusalem*, ed. by J.M. Oesterreicher, New York 1974, pp. 211-225 וראה גם: י' חסון, 'ספרות שבחי ירושלים באסלאם', סוגיות בתולדות א"י תחת שלטון האסלאם, בעריכת מ' שרון, ירושלים 1976, עמ' 43-71; הג"ל (מהדיר ומקדים), אלואסטי, פצ'אאל בית אלמקדס, ירושלים [בדפוס];
- 4 למשל, אוניברסיטת קיימברידג' Qq. 91/2 לעומת אוניברסיטת טיבינגן MA.VI 25-26 הם כ"י שניתן 'לחתוך' אותם באופן הפוך: אמנם שניהם מכילים חומר על ארץ-ישראל וסוריה (קרי: ירושלים דמשק כאחד), אך ניתן לראות להיכן נוטה רוח המלקט (או המקורות שסיכם) לפי מיקום של קבר זה או זה שנמצא בפלוגתא חריפה בין ירושלים והפריפריה שלה לבין דמשק והפריפריה שלה. הוא הדין במחברים המפורסמים אבן עסאכר (בהא אלדין) ואבן אלפרכאח אלפוארי (שחיבורו זכה לתרגום אנגלי), שהקדישו ספרים לארץ-ישראל, אף-על-פי-כן, נוכיח במאמרנו (לעיל, הערה 1), שנימתם ונאמנותם 'פרו דמשקאיות' בכמה עניינים . . .
- 5 ראה על כך במאמרנו (לעיל, הערה 1; כבר J. Sourdél-Thomine עמדה על העתקת אתר קודש, ויש סדרה של מקורות נוספים המחזקים את רעיונה).

הקודש' ומקומה במרחב הארץ-ישראלי-סורי. שניים מן החיבורים בכתב (שנסקור) מעידים על המחלוקת בעל-פה. מובן שוויכוחים אלו מעידים על להט עז לנושא הלוקאל-פאטריוטי, לקדושת-הארץ (ארץ-הקודש כארץ-ישראל היא העיקרון המקובל על הכל, אך ניסו להעתיק מקדושתה גם למוקדים אחרים במרחב הארץ-ישראלי-סורי).
הקו הבולט אפוא בחלק גדול מן המקורות הוא פולמוס אזורי; הדגשת חשיבות ארץ-ישראל על-פני אזורים אחרים היא עניין יוקרה, רוח מקומית וכלל-מוסלמית ואף עניין כלכלי מובהק של משיכת עולי-רגל.

'אלמסתקצא' חדש

ב-1961 פרסם א' אשתור מאמר על ספר בן המאה ה'ט"ז על שבחי ירושלים⁶ וסקר בו את הספר 'אלמסתקצא פי פצ'אאל אלמסג'ד אל'אקצא' (דהיינו, 'תכלית החפץ על מעלות מסגד אלאקצא'; באיסלאם כל שטח הר-הבית נקרא 'אלמסג'ד אלאקצא', מקום הסגידה הקיצון, אך הספר מכונן לירושלים כולה ובחטף גם לאזורים אחרים), מאת אלג'לאלי ארומי, על-פי כתב-יד יחיד של ספריית האסקוריאל בספרד. בספריית שהיד עלי פאשא (האוסף מצוי היום בספריית סולימאניה באיסתאנבול)⁷ מצוי כתב-יד אחר הנושא בדיוק אותה כותרת.⁸ שם המחבר דומה לשמו של אלג'לאלי ארומי אך אינו זהה: נצר אלדין מחמד אבן מחמד אלעלם (כך!) אלחנפי אלמקדסי (שמו המלא של אלג'לאלי ארומי הוא: מחמד אבן ח'צ'ר נאצר אלדין אלחלבי, והוא כתב לקראת אמצע המאה ה'ט"ז). גם בפרקיו הסדר שונה. ייתכן שיש כאן גרסה אחרת מיד אותו מחבר, אך נקל גם להניח שזה חיבור שונה לגמרי, שכותרתו זהה במקרה ומחברו חי באותה תקופה לערך. על כל פנים הוא מספר (מפוליו 22 ואילך ומפוליו 46 ואילך) על תקופת הסולטאן העות'מאני סולימאן בן סלים (הוא סולימאן המפואר שמשל בשנים 1520–1566 לספירה) ואף מזכיר את עלייתו לשלטון. המחבר מונה גם אנשי-שם שונים שנקברו בירושלים משך דורות עד סף תקופתו, מעט אחרי אמצע המאה העשירית להג'רה, דהיינו בחלק האחרון של תקופת שלטונו של סולימאן המפואר.

פרקי הספר

פוליו 1 ב-2 א פ ת י ח ה [סקירת תוכן הפרקים וכותרותיהם על-ידי המחבר ומלות הקדמה שונות לנושא הספר].

פוליו 2 א-4 ב 'ה פרק הראשון: התחלת בניית הכעבה המרוממת והנעלה ומי עסק בבניינה עד ימינו-אנו [ביטוי זה אינו מדויק, שכן המחבר מגיע בפרק זה רק לתקופה האומיית; זו

6 'א אשתור, 'ספר ערבי על שבחי ירושלים', תרביץ, ל (תשכ"א), עמ' 209–214.

7 שהיד עלי פאשא, מספר 1945.

8 בלי שים לב לחילופים קטנים (שיש גם בין הכותרת אצל א' אשתור, ברוקלמן וקטלוג אסקוריאל של לוי-פרובנסאל): '... פצ'אאל אלמסג'ד אלאקצא' או '... פצ'אאל אלזיאררה (אלזיאררה) פי אלמסג'ד אלאקצא'. לכן ראה גם במאמרנו (לעיל, הערה 1), סעיף קטן ח: אבן אלעסאכר (מחבר זה נזכר לעיל, הערה 4), שאף הוא חיבר 'אלמסתקצא' (מכאן שלפנינו כבר שלושה חיבורים בכותרת זו).

תעודה: שלושה מקורות חדשים מספרות שבחי ארץ-הקודש

לשון הכותרת כפי שניתנת בפתיחה של המחבר ואילו במקום המתאים בספר אין הפירוט: ומי עסק בבניינה וכו'.

פוליו 5 א-9 א' הפרק ה ש נ י : תחילת בניית מסגד אלאקצא הנעלה והקדוש.

פוליו 9 א-14 א' הפרק ה ש ל י ש י : הסלע [שבהר-הבית] מעלותיו והמקומות שראוי לבקר בהם [אתרים-קדושים] בסביבתו [כך ברשימת הכותרות בפתיחתו של המחבר; בגוף הטקסט המקומות הראויים לביקור זכו לפרק נפרד; ראה להלן].

פוליו 14 ב-17 א' הפרק ה ש ל י ש י [החזרה על ספירת פרק ג פעמיים רק בגוף הטקסט וראה הביאור לעיל]: המקומות שראוי לבקר בהם באלמסג'ד אלאקצא [המובן: הר-הבית כולן].

פוליו 17 ב-20 א' הפרק ה ר ב י ע י : קבר-אברהם עליו התפילה והשלום [בחרון], קברי בניו ונשותיהם וקבר-יוסף עליו השלום [הפרק כולל גם סקירה על מספר רב של נביאים].

פוליו 20 א-28 א' פרק ה ח מ י ש י : נביאנו משה עליו התפילה והשלום ומקום קברו.

פוליו 28 א-32 א' הפרק ה ש י ש י : אתרים [לביקור] שראוי להתפלל בהם [יש כאן הבדל בין נוסח הכותרת ברשימת הכותרות שבפתיחת המחבר לבין הנוסח במקום המתאים בטקסט המסביר כי המדובר במקומות 'ראויים לביקור מסביב לאלמסג'ד אלאקצא', הר-הבית].

פוליו 32 א-39 ב' הפרק ה ש ב י ע י : הכיבוש [ארץ-ישראל וירושלים] בימי עמר אבן אלח'טאב [עמר הראשון; בגוף הטקסט יש אמנם כותרת זו אך נשמט הספרור 'הפרק השביעי'; כן יש תוספת קלה בגוף הטקסט, בניגוד לרשימת הכותרות שבפתיחה לספר: כיבוש ירושלים על-ידי עמר אבן אלח'טאב ומה עשו הנוצרים לאחריו].

פוליו 39 ב-47 א' הפרק ה ש מ י נ י : כיבוש ירושלים בידי הסולטאן המנצח צלאח אלדין יוסף אבן איוב [פרק זה כולל גם פעולות בנייה של שליטים איובים עד העות'מאנים, והאחרון המוזכר הוא סולימאן המפואר, בזמנו של המחבר כפי שהסקנו].

פוליו 47 א-49 א' הפרק ה ת ש י ע י : שבחי ירושלים.

פוליו 49 א-51 ב' הפרק ה ע ש י ר י : הצדיקים [ואנשי-השם] הקבורים בסביבות ירושלים [הפרק כולל בסופו גם אישים סמוכים לתקופת המחבר; האחרון שבהם מת אחרי אמצע המאה העשירית להג'רה].

מתוך פרקי הספר (שהם אופייניים למדי לסוג ספרות זה של שבחי ארץ-ישראל) נסתפק בסקירת תוכנו של הפרק השישי:

הפרק השישי — אתרים קדושים סביב אלמסג'ד אלאקצא [במוכן הרחב: הרהיבת] אשר אליהם כוונה ברכת האלוהים באומרו [בקוראן]: אשר נתנו ברכתנו סביבו.⁹

פוליו 28 א קבר מרים בגת-שמנא, מתחת לאפסיס של הכנסייה. הכנסייה נמצאת בגיא בן-הינום והחילוף עמר הראשון התפלל בה. מספרים כי בעת כיבוש ירושלים עבר עמר ליד הכנסייה, כנסיית מרים, שבשיפולי הרהיזיתים והתפלל בה, אך התחרט על שכרע במקום שתי כריעות-השתחויות, שכן הוואדי (הגיא) העובר במקום יוצא מן הגיהנום (גיא הינום). היסוסים בקרב מלומדים ואנשי-שם מוסלמים, אם מותר להיכנס לכנסייה זו ולבקרה, בעיקר בשל התמונות הנמצאות בה (ושאינן לרוח האיסלאם).

פוליו 28 ב המשך הוויכוח ההלכתי בסוגיה הנ"ל.

פוליו 29 א קבר אמה של מרים בסנט אן ('צנד חנא'), במקום אשר בו הקימו הנוצרים כנסייה גדולה. צלאח אלדין כבשה עם השתלטו על ירושלים הצלבנית והוקמה בה במצוותו המדרסה אלצ'לאחיה על-שמו. מרים עצמה קבורה, כאמור, בשיפולי הרהיזיתים והמבנה שבמקום שרד מימי קונסטאנטין — אומר המקור. לקט מסורות ואגדות שונות על מרים (מתוך מקורות האיסלאם).

פוליו 29 ב קבר (הסגפנית המוסלמית הידועה) ראבצה אלעדויה, נמצא בפסגת הרהיזיתים. פירוט על צדקנותה של אשה זו, מהעיר בצרה, וכיצד נהגה לשפוך את צקון לחשה בפני האלוהים. מקום עליית ישו השמימה בהרהיזיתים; ואילו בדמשק, טוענות כמה מסורות, עתיד הוא לרדת מן השמים, באחרית-הימים. קישור המקום לפסוק הקוראני בדבר 'התאנה והזית' (ראה להלן, פרק ד, פוליו 3א-4א של יצירתו של מחמד אבן חביב, על הפסוק ופירושו), לפי פסוק זה רבים מן המפרשים גורסים שא'לו שמות הרים: הזית הוא הרהיזיתים בירושלים (ראה שם).

9 ראה להלן, הערה 26.

פוליו 30 א מעיין השילוח: ערים ומקומות נבחרים בעיני האל (מסורות): ערים — מכה, אלמדינה, ירושלים ודמשק; ערי ספר — אלכסנדריה (במצרים), קזוין (באיראן), עבראן (אבאדאן באיראן של היום, ואילו בימיה הביניים הוגדרה כעיראק) ואשקלון (בארץ-ישראל). מעיינות — שני מעיינות שמימיהם זורמים, מעיין בית-שאן ומעיין השילוח; ושני מעיינות שמימיהם מפכפכים: הזמזם במכה והמעיין של עכו. ארבעה נהרות — סיחון, גיחון (אמו דריה וסר דריה), הנילוס והפרת. מעיין השילוח הוא ממעיינות גן-העדן. ראוי למבקר העולה לרגל לאתרי-הקודש להתפלל במקראב דאוד המזרחי¹⁰ (גומחת-התפילה של דוד). לאחר-מכן ראוי לומר שבחי האל ופורמולות דתיות אצל מעיין השילוח. מי גן-עדן אלו נובעים מעיראק, וסוד אלוהי כמוס הוא כיצד ייתכן הדבר. מימיו צוננים ומשקים את כל הגיא ובוסתניו.

פוליו 30 ב לעתים נובעים המים ולעתים פוסקים. ההרים שמסביב למעיין גבוהים ואדם יכול לטפס ולעלות בהם רק ביגיעה רבה. סיפור איוב: עושרו של הנביא איוב וכיצד נתקנא השטן והחליט לפגוע בו ובכל אשר לו, כיצד פגע בגופו, כיצד ניסה לפתותו לומר מלות-כפירה וכיצד עמד איוב במשבר.

פוליו 31 א המשך סיפור איוב.

פוליו 31 ב הסיפור מתקשר בסופו לאתרי-הקודש שבירושלים: כאשר ניחם האלוהים על כל הרעה שבאה על איוב אמר לו להלום ברגלו בקרקע, ואז פרץ מעיין-מים, איוב רחץ במימיו, שתה מהם וכל תחלואיו וסבלותיו נעלמו. הבאר ('ביר') המיוחסת לאיוב (עין רוגל): עומקה של באר זו שמונים אמה, היקף פתחה יותר מעשר אמות וקוטר ארבע אמות. מגוללים לוחות-אבן על פיה-הבאר; קוטר כל לוח חמש אמות. הבאר ('ביר') מתמלאת ממי-גשמים חורפיים. משתמשים בה בהיות מצוקת מי-שתייה בירושלים (ואכן מחברנו קרא בספרי דברי הימים כיצד קרה מאורע כזה). באר ('ביר') זו היא הבאר ('ביר') שהאל ריפא באמצעותה את איוב. הר-ציון ובו קבר-דוד: זה הר מהרי גן-העדן והמים המצויים בו מקורם בגן-העדן. הוא מרכזה וטבורה של ארץ-הקודש. כל אומות-העולם הכירו במעלתו. בסורסית פירוש המלה ציון ('צהיון') הוא: 'בית-דוד'. האל

10 גומחת-תפילה של המלך (באיסלאם: נביא) דאוד צוינה בכמה מקומות, ביניהם אחד במערב ואחד במזרח (בין המציינים אתר כזה במזרח: מגייר אלדין אלחנבלי). לפיכך הטקסט שלנו אומר במפורש: 'המזרחי'.

לימד את דוד להיות חרש שריונים, לימדו את לשון הציפורים ואת מלמולי-התפילה של ההרים והפקיד בידו את המלכות על שנים-עשר שבטי-ישראל.

פוליו 32 א האל הוריד מן השמים (טקסט שמימי, כפי ש'הורדה' התורה או 'הורד' הקוראן) לדוד את ספר התהלים ('זבור') ובו 410 פסוקים. וכשמת — נקבר בהר-ציון.

חיבור על הגדרת ארץ-הקודש, פלסטין ואלשאם מנקודת-ראות של אוהד עזה

ספר אחר, שאפשר לכונו מקור חדש בשבילנו, הוא החיבור 'אלת'בר אלת'אם פי ד'פר תדוד אל'ארץ' אלמ'ק'ס'ה ופל'ס'טין ואלש'אם' ('הידיעה השלימה על הגבולות של ארץ-הקודש, של פלסטין ושל אלש'אם'). כתב-היד היחיד הידוע עד כה היה מהמצויים במצרים,¹¹ אך לאחורונה הסתבר לנו שקיים עוד כתב-יד (אשר טרם נזכר בכתובים) באיסטאנבול.¹² יתר על כן המבוא באותו כתב-יד מדבר על המחבר ומניח לנו לתקן את הידוע עד כה על תקופת החיבור (לא בראשית המאה ה"ב להג'רה, כפי שסבר ברוקלמן,¹³ אלא במחצית הראשונה של המאה ה"א להג'רה; המתנ"ר מת ב-1644-1645 לספירה). המחבר צאלח אבן אחמד אלמ'ת'אשי הוא נצר למשפחה בת העיר עזה, אשר כבר שכנה דורות רבים בקאהיר (סבו היה מורה-הלכה דגול בעיר זו). את החיבור כתב כדי לשאת חן בעיני בעל-שררה מקומי מסוים, למצוא פרנסה בחצרו, להוכיח את בקיאותו בענייני דת והיסטוריה ולפאר אגב כך גם את מוצאו הארץ-הישראלי. המחבר מתאר גם ויכוח בנושא חשוב זה ומשתדל להבליט עצמו על-ידי מענה הולם (בכתב) לשאלה שהועלתה (ראה להלן, פוליו 6-7א). הסיבה ההיסטורית-ההלכתית ברורה לעין: עדיין מצוי ערפל כלשהו סביב המושגים ארץ-הקודש, פלסטין ואלש'אם, שאפשר לפרשם לכאן או לכאן. לדעתנו שיא הבלבול וההיחלצות מהבלבול יפיגן מחבר אחר, מחמד אבן חביב, שנדון בו בפרק הבא, ואשר ישתמש באלש'אם במונח הצר (דמשק, סוריה) והרחב (האיזור הארץ-ישראלי-סורי כולו) לסירוגין ובנסיגות חדות. ברם גם החיבור שלפנינו מעיד על היות הבעיה מורכבת וזקוקה להבהרה מהותית. הספר מועתק כולו ממקורות שבכתב ללא כל עצמאיות — אולי לא ביקר המחבר בארץ?

מתוכנו של הספר

פוליו 6 ב-7 א מסיבות חיבור הספר והצגת הנושא. נתעוררה בעיה בוויכוח בין חכמי-דת אם דמשק=אלש'אם היא ארץ-הקודש או לא. החיבור הנוכחי, טוען מחברנו, הוא תשובה (נגדית) לכך.

11 ראה: C. Brockelmann, GAL, סופלמנט 2, עמ' 489.

12 אסד אפנדי, מספר 2212.

13 ברוקלמן (שם, שם), ידוע על החיבור, אך מאחר את זמן-כתיבתו (בעקבות א' תימור); ואלו בכרך ב, עמ' 303, הוא ידוע על מחברנו (וכמעט השנה המדויקת של מותו) אך לא על החיבור הנוכחי שלא קישר בינו לבין מחברו.

תעודה: שלושה מקורות חדשים מספרות שבחי ארץ-הקודש

פוליו 7 ב החלוקה הקדומה היתה: א ל ש א מ - א = פלסטין (העיר הראשית — רמלה); א ל ש א מ - ב = החורן (בטקסטים אחרים נמצא: אלארדן=ירדן; העיר הראשית — טבריה); א ל ש א מ - ג = אלגוטה (=האיזור החקלאי סביב דמשק, ועירו הראשית דמשק); א ל ש א מ - ד = חמץ (האיזור והעיר); א ל ש א מ - ה = איזור קנסרין (העיר הראשית — חלב). (באופן כללי דומה החלוקה, פרט לשמות, לנמצא בכל המקורות האחרים, כגון להלן אצל מחמד אבן חביב.¹⁴ פירוש לשוני של השם דמשק [משקל וניקוד] ופירוש גיניאולוגי [דמשק בן כנען; אף שלפי גרסה אחרת מקימה הוא דמשק אליעזר עבד אברהם].)

פוליו 8 א גרסאות אחרות להתחלופיה וסיבת כינויה של דמשק (דמשקש נערו של אלכסנדר הגדול בנאָה בחזורו עם ארונו מבניית הסכר שלפי אגדות מוסלמיות נבנה על-ידי אלכסנדר כדי לחסום את עמי גוג ומגוג).¹⁵

פוליו 8 ב נסיון-נפל לבנות עיר במקום אחר, לבסוף מתייאשים אלכסנדר ונערו ומגיעים לאתר דמשק ובנייתם מצליחה.

פוליו 9 א ביאור השם אלשאם [כגון משמו של שם בן נח או מהמלה 'שאמה' = 'שומה', סימן-חן או מ'שמאל' = צפון, צד שמאל; וכל אלו עוד יפורטו¹⁶]. גבולות אלשאם: היס-התיכון במערב, חולות מצרים וסיני בדרום (אלעריש), הר-סיני, תבור, דומת אלג'נדל מהווים קרחוצה דמיוני.

פוליו 9 ב במזרח — המדבר המגיע עד לעיראק, בצפון-מזרח — הפרת (איזור אלג'זירה). לאחר מכה ואלמדינה ארץ זו (ארץ-ישראל) הנעלה ביותר וראוי לשכון בה. הנביא ביקר בה והקוראן מזכירה. חזיונות אסכאטולוגיים חשובים יתרחשו בה.

פוליו 10 צדיקים ואנשי-שם חיו וחיים בה. הנביא מחמד המליץ לשכון בה. אלשאם נראתה לנביא מחמד במסעו הלילי כעמוד לבן וכמו פנינה.¹⁷ העולם כולו יחרב ודמשק תאריך לחיות עוד ארבעים שנה. בלי משים עובר אפוא מחברנו מהמובן הרחב של אלשאם (כארץ-ישראל-סוריה) למובן המצומצם (דמשק).

פוליו 11 א אלשאם היא ארץ-הבחירה לבחיר הבריאה.¹⁸

14 ראה להלן, עמ' 197-198, 200. 15 ראה להלן, עמ' 200. 16 ראה להלן, עמ' 201.
17 ראה להלן, עמ' 200. 18 הכוונה לבואו של הנביא מחמד לארץ-הבחירה; וראה להלן, עמ' 197.

מתוך עשרה קבין של מעלות טובות שירדו לעולם נטלה אלשאם עשרה.

פוליו 11 ב

סיפור שני המרגלים שתרבו בארץ והביאו אשכולות ענבים.

פוליו 12 א

מהמקומות (בחלוקת משנה) המשתייכים לאלשאם, מסתבר שפלסטין היא איזור בתוכה. מסורת אשר לפיה כל החסר בעולם ניתן למצוא באלשאם וכל החסר באלשאם ניתן למצוא בפלסטין (שהיא אפוא מיטב-מיטבו של העולם).

פוליו 12 ב

מתושבי חמץ יוכנסו רבים לגן-העדן בלי לדקדק בחשבון מעשיהם; מתושבי דמשק יוכנסו רבים לגן-העדן בבגדים ירוקים; תושבי איזור אלארדן¹⁹ יזכו להיכנס בצל כס-הכבוד של אלוהים, ואילו תושבי פלסטין זוכים לכך שהאל מסתכל בהם כל יום פעמיים.

פוליו 13 א

חלוקת הנביאים שחיו (ונקברו) באיזור: טרסוס — 10, אלמציצה — 5, ערי-החוף של אלשאם — 1,000, אנטיוכיה — 1, חמץ — 30, דמשק — 500, אלארדן — 500, בירושלים — 1,000 (זו אפוא מסורת פרו-ירושלמית מובהקת, ונעיר שיש מסורות פשרה אחרות). קברו של משה נמצא באלשאם (בהוראת דמשק; אך מחברנו מעתיק גם הערה שדעת הרוב נוטה לא לקבר הדמשקאי של משה אלא לקבר ליד יריחו).

פלסטין = מרפיח ואלעריש עד אללג'ון²⁰ ומעריה: עזה, ירושלים, רמלה, אשקלון, סבסטיה, שכם, חברון. רוחבה — מיפו עד יריחו מהלך יומיים. פרטים על רמלה וגידוליה החקלאיים. היתה עיר גדולה בזמן התנ"ך (בזמן בני-ישראל).

פוליו 13 ב

נח גר בה. פירוט חומותיה ושמות שעריה (כגון שערי-ירושלים, שערי-יפו, שערי-אשקלון, וכו'). כפי שהיו בה לפנים. יש קברי-צדיקים בעיר. שבחי אשקלון. היא תיטול חלק בחזיונות האסכטולוגיים המוסלמיים. הרבה אנשים עתידים למות שם במלחמת קידוש-השם. טוב לחיות בה, לאכול, לשתות, להתחתן.

פוליו 14 א

הסיבה לכך: היותה (בעבר) עיר ספר. כאן עובר המחבר למקור ערכני יותר ביחס להווה ומתאר כמה העיר חרבה לאחר שצלאח אלדין החזירה לידי המוסלמים. אזכור חיבור מיוחד שהוקדש לעיר זו (!). עזה, העיר שמשפחתו של מחברנו קשורה בה, זוכה אפוא לטיפול מיוחד.

פוליו 14 ב

19 ראה להלן, עמ' 200. 20 ראה להלן, עמ' 197-198.

תעודה: שלושה מקורות חדשים מספרות שבחי ארץ-הקודש

פוליו 15 א המחבר מעתיק ממקורותיו ידיעות על רקעה החקלאי של העיר, מידותיה, רחובותיה ומסגדיה. בדווים שוכנים בסמוך לה ומטילים קצת את מוראם. כמו אזורים אחרים בפלסטין — המקום כפוף, שלטונות, לדמשק, אבל לעתים יושב בעיר מושל-משנה.

פוליו 15 ב מסורות, מפי הנביא מחמד, בזכות מגורים באשקלון ובעזה, על שום קירבתן לירושלים, קירבתן לים ועוד מידות ומעלות. בעזה יש אתרי-קודש הראויים לביקור. נולדו בה המלך שלמה והאמאם אלשאפעי.²¹

פוליו 16 א פרטים על הצלבנים ותקופתם בארץ. שבחים נוספים לעזה ולאשקלון (שמקורם בראשית האיסלאם; ראה לעיל). פרטים על הולדת אלשאפעי (ראה לעיל) בעיר עזה.

פוליו 16 ב מסורת שהשם עזה (ע'זה) בא מ'לוחמי מלחמת-קודש' (ע'זאת). שמעון הנביא (כך!) מצא בה לוחמי-קודש רבים שנונו משקמים, אסף שם חולים ובעלי-מומים, התפלל לישועתם והשתדל לעזור להם.

פוליו 17 א ארץ-הקודש: בדרום — חג'אז ואילת, חולות מצרים ואלעריש; במזרח — דומת אלג'נדל והמדבר המגיע עד לעיראק (כפי שכבר נאמר לעיל, פוליו 8ב-9א); בצפון — מזרח-הפרת; במערב — היס-התיכון. מחוז ירושלים (אין זה מחוז אדמיניסטרטיבי אלא, אומר מחברנו, גם עניין של מנהג ותחומי-השיפוט של שופטי-העיר): בדרום — מחוז חברון, במזרח — הירדן.

פוליו 17 ב סנג'ל עזון (?) הם גבול התחום הירושלמי בצפון; ותחילת ואדי בני-זויד כבר שייכת למחוז רמלה, במערב, וכן הכפר בית-נובא (שעודו שייך למחוז ירושלים), אומר מחברנו. גבולות מחוז חברון.

הפירושים השונים לביטוי 'ארץ-הקודש'²² יש אומרים שהיא ארץ-ישראל-סוריה כולה, יש אומרים שארץ-הקודש היא אלשאם (במובן הצר, דהיינו דמשק), יש אומרים — הר-סיני וסביבותיו בלבד, או רק ירושלים ותחומה. כל אלו פירושים לביטוי 'ארץ-הקודש', שמחברנו אינו מפרטם באופן הולם, אולם עוד ניתקל בהם (בהמשך המאמר) ונבינם.

21 ראה להלן, עמ' 205. 22 ראה להלן, עמ' 201.

ציון זמן העתקת העותק הנוכחי של הטקסט: 1182 להג'רה (1768-1769 לספירה).

ס פ ר מ נ ק ו ד ת - ר א ו ת ו ש ל א י ש ש כ ם

מלומד מקומי בעיר שכם, מחמד אבן חביב, שמת בשנת 1649 לספירה, כתב ספר קטן בשם 'ד'ר אלנט'אם פי מתאסן אלשאם', 'פניני-המחרוזת על מעלות אלשאם'.²³ מבחינה מסוימת החיבור חדש הוא לנו, שכן מאוסף יהודה השייך לאוניברסיטת פרינסטון פורסם קטלוג (ר' מאך) רק לאחרונה. אלשאם במקרה זה היא דמשק במובנה הצר, אך העניין מסובך יותר, כפי שנראה להלן. יסתבר שהחיבור הוזמן על-ידי מושל פלך שכם, כדי לשאת חן בעיני הממונה עליו, מושל דמשק והאיזור כולו (כולל ארץ-ישראל) ולהוכיח שדמשק היא הארץ האלוהית, ארץ-הקודש לאמיתה. מובן שתוך ליקוט מן הספרות על שבחי דמשק אפשר להוכיח זאת (בין השאר) על-ידי עיוות מסוים: נוטלים מסורות (בחלקן עתיקות) על קדושת אלשאם, במובן הרחב (ארץ-ישראל / ארץ-ישראל-סוריה) ומפרשים אותן כאילו הן מתייחסות רק לדמשק (אף היא אלשאם, אולם במובן הצר); כך ניתן לחולל גדולות ונצורות בעזרת הקולמוס. ברם, מחברנו הנמצא בארץ-ישראל עצמה, דווקא בתחום-ההשפעה של ירושלים, אינו עושה כאן מלאכה שיטתית. נהפוך הוא. מבין השיטין מזדקרת נטייתו להודות בירושלים כמרכז קדוש יותר וכמועמדת ש'יאה יותר להכיר בה כגולת-הכותרת של ארץ-הקודש. ממילא אין סתירה רבה בכך, שפן דמשק ממונית באותה עת על ארץ-ישראל, ובכלל זה על ירושלים. יתר על כן, מחברנו משרבב, במכוון, דברים בזכותה של שכם, מעלותיה וקדושתה. החיבור שלפנינו אף נוטה בכמה משורותיו להיות כעין מקור לוקאל-פאטריסטי של עיר קטנה (שכם), בנוסח הספרות הגדולה והרווחת, בערבית, בשבחייהן של ערים קדושות גדולות או מפורסמות יותר.

ערבוב החומרים מעיד לא רק על ריבוי העתקות ממקורות שונים, אלא גם על לבטים מסוימים בסוגיית 'ארץ-הקודש', שיעניינו מאוד את הקורא העברי. אלמלא היו לבטים, לא היו פורצים ויכוחים בעל-פה, כמסופר בתחילת היצירה הקודמת, וכפי שיסופר בראשית היצירה הנוכחית! ולא היו נכתבים ספרי הבהרה ופסיקה בנושא, דווקא בתקופה מאוחרת (יחסית) זו.

סקירת תוכן החיבור

פוליו 1 ב פתיחה המכילה נוסחאות וברכות דתיות כמקובל בספרות הערבית וכן עדות שכותב הדברים הוא מחמד אבן חביב אבן מחמוד אבן חביב אללה.

פוליו 2 א תיאור ויכוח שהתקיים בין אנשי-שלטון, אנשי-מינהל ותיאולוגים בחצרו של מושל דמשק, אשר למרותו סר גם פלך שכם. בוויכוח נשאלה השאלה אם תיתכן (דהיינו — אם יש לקבל או לבטל) מסורת האומרת שארץ אלשאם היא ארץ-הקודש וכי אלוהים הוא אלוהי אלשאם (ראה גם להלן, פוליו 13 ב).

23 פרינסטון, אוסף יהודה, מספר 1862 (Els).

(כפי שכבר נרמז, אלשאם כביטוי כללי לסוריה-ארץ-ישראל נתייחד גם ככינוי לסוריה בלבד ובייחוד לדמשק, וכך בערבית מדוברת עד עצם היום הזה; לפנינו נסיון ליישם מסורות ששרדו על קדושת כל האיזור, ובעיקר בזכות ארץ-ישראל, על המובן המצומצם: דמשק. מגמה זו בולטת בעליל, שכן המדובר הוא, לדברי המחבר שנצטטם לדיוקם, ב'אלשאם ומעלותיה, דמשק ומידותיה הנאות'; עצם ההקבלות וההקשר הענייני חושפים אפוא את המטרה שלשמה הוזמן החיבור.) אנשי-הדת, הבקיאים בענייני קדושה באיסלאם, מתנגדים למסורת זו (בעיקר משום שיוחסה כאן לעיר דמשק, ככל המסתבר, אך גם מטעם כללי, משום שאין דרך האלוהים לייחד את קדושתו למקום מסוים מבין כל שאר מקומות תבל). מושל פלך שכס, אשר נוכח בוויכוח, גמר אומר למצוא חן בעיני מושל דמשק הממונה עליו ולהזמין, בשובו לשכס, ממלומד מקומי, חיבור שיוכיח כי אכן אלשאם (בהוראת דמשק) היא ארץ-האל, ארץ-הקודש; שכן מושל דמשק נטה לגרסה זו ונאלץ לוותר על עמדתו לנוכח דברי מלומדי-הדת הדמשקאים. החיבור המוזמן (נגדם) הוא החיבור אשר לפנינו, פרי-עטו של מלומד מקומי של עיר קטנה (ולפיכך לא-מפורסם).

המחבר מלקט מסורות שונות על קדושת אלשאם באיסלאם, אך אינו מקפיד כלל (וראה על כך בהערה שקדמה לסקירת תוכן הספר) על התייחסותו לאלשאם במובן הצר: דמשק. נהפוך הוא – ירושלים וארץ-ישראל בולטות מבין השיטין. מסורות אלו ידועות היטב בספרות המוסלמית ובספרים מקבילים רבים על ארץ-ישראל בערבית.

אלשאם – מחוז חפצו וביקורו של הנביא מחמד במסעו השמימי (המסע מאזכר בקוראן ומפורט במסורות = חדית'), שבו נחת בירושלים וסיימו בהמראה דרך רקיעי השמים, כדי לחזור לחצי-האי ערב. אלשאם בבחינת שומה, קישוט-חן לאלוהים על-פני הארץ. אלשאם מקום התגלות השכינה; היא בבחינת כס לשכינה עלי-אדמות המכוון כלפי כס השכינה העליון (גם כאן נעוצה התמונה במסורות ובתיאורים אסכטולוגיים ידועים באיסלאם). אלשאם ארץ-הנביאים.

פוליו 2 ב

אלשאם הארץ הנבחרת מקרב כל הארצות נועדה לביקור הנביא (מחמד) הנבחר מקרב כל בני-אדם. אלשאם תהא גיא-החזיון העיקרי באחרית-הימים, עם תחיית-המתים (ועוד נעיר להלן בעניין התמונות האסכטולוגיות הרבות הנקשרות בארץ-ישראל). גבולות הארץ מאלעריש ועד לגדה המזרחית של הפרת. לארץ אלשאם גם פריפריות, אשר הן לה בבחינת מפתן: ערי הצפון (ערי-מבצר בתקופה המוסלמית הקלאסית, כגון אנטיוכיה, שנבנו כמעוזים המופנים לביזאנץ; בשעת כתיבת הספר הנוכחי הביטוי קלאסי, אנאכרוניסטי, שכן העות'מאנים שולטים גם

בתוך-תוכה של אסיה הקטנה); איזור הפרת ואיזור החידקל אף הם בשולי אלשאם (לפי פירוש זה מאצילה ארץ-ישראל-סוריה מקדושתה עד למרחוק).

בנסיון לתחום תחומים קוויים (בנוסף לאלעריש-פרת), מצוין הקו רפיח-לג'ון (קו זה הוא קר-פנים ולא קר-גבול; זה בעצם קו חותך פנימי של פלסטיין בלבד, כפי שנראה להלן, פוליו 5, אך המחבר ממשיך ממנו צפונה), ומשם עד לערי הצפון (ראה לעיל). המחבר חוזר, ביתר קישוט, על טענתו שהמדובר הוא בארץ-הנביאים ומוסיף גם מסורת שלפיה האל מתגלה בה כל לילה וסולח לחוזרים בתשובה מקרב המוסלמים.

עד כאן דברי המחבר, בבחינת הגדרה מפוארת ונמלצת לספר שהוא נותן בידי הקורא ואשר השם שבחר למענו הוא: 'פניני המחרוזות על מעלות אלשאם' (דר אלנט'אם פי מחאסן אלשאם). לאחר ההכרזה על כותרת החיבור מזכיר המחבר את מקורותיו, שניתן לחלקם לשלושה: ספרי מסורות ופרשנות (לקוראן) ידועים ומצויים ביותר, ספרי קדושת ארץ-ישראל ומעלותיה (כמה מן הספרים הידועים בתחום זה כבר היו בידי המחבר, אך ביניהם לפחות חיבור אחד שכוונתו למעלות דמשק!), ספרי היסטוריה וספרי גיאוגרפיה-קוסמוגראפיה (מועטים).

המחבר מעתיק את הגדרת אלשאם מבחינה אקלימית וכו', ארץ משופעת גשמים ומניבה כל טוב, ובה נהרות רבים, כדברי הגיאוגראפים, ואת חלוקת הארץ על-פיהם לאזורים ולאזורי-משנה. למשל, אזורי עמואס (ליד לטרון), יפו, קיסריה, סבסטיה, אשקלון, חטין, עזה, בית-גוברין (בית-ג'ברין, אצלו: בית-ג'בריל, כתיב מקובל אף הוא, ובעמוד הבא רק: ג'בריל) ואיזור פלסטיין (המופיע כאן במובן צר, משורבב בין אזורים קטנים, בדיוק בסדר זה; אך ראה להלן, פוליו 5).

כל זאת מונה המחבר כדי להגיע, בסופו של דבר (לאחר הזכרת אזורים בדרום, בצפון ובעבר-הירדן), לדמשק. כאן ממלא מחברנו את יעודו, התפקיד שהוטל עליו בכתיבת החיבור הנוכחי, ומזכיר בקצרה את מעלותיה של דמשק, וביניהן: מעלות אקלים, מים (נהרות), גידולים ובנייה. פארה של העיר מסומל גם על-ידי המסגד הגדול הידוע שלה (פרק הנמצא תדיר בספרי המעלות והשבחים האזורים, המוקדשים לסוריה או לארץ-ישראל וסוריה). לגבי מסגד זה (מסגד בני אומייה) מתמצת המחבר מן המצוי בספרות: בניית המסגד על-ידי הח'ליף האומיי אלוליד אבן עבד אלמלכ (מת ב-715 לספירה) מחומרי-בנייה מופלאים ולפי תכנית (להלן יפרט המחבר גם כמה מחלקי המבנה המקוריים ואלה שנוספו או נתגלו אחר-כך, כגון עמודים שעלו הון תועפות, מגדל הקריאה לתפילה, מבנים בחצר). המסגד משופע אתרים ושרידים הקשורים בדמויות רבות חשיבות

פוליו 3 א

וקדושה (תנ"כיות ומן האוונגליון), כגון: כס שישבה עליו מלכת־שבא, סלע שהיכה עליו משה, מקום שבו עתיד לרדת ישו באחרית־הימים, אשר בדרך־כלל מציינות אותו המסורות באלשאם, או ברמשק, בלי ציון אתר מסוים). צדיקים מעידים, שמסגד זה הוא מקום־תפילה מועיל. ביטויים מן הקוראן המתייחסים (לפי פירושים המקובלים זמן רב לפני מחברנו וחיבורו) למסגדים (ומקומות־סגידה) מפורסמים שונים 'התאנה, הזית, הר־סיני והעיר הבטוחה הזו'.²⁴ לפי פירושים ידועים אלו, דמשק היא התאנה, שהכתוב הקוראני מזכיר בסמיכות לירושלים (=הזית). מחברנו טורח להוכיח, שמסגד דמשק הוא רביעי בחשיבותו באיסלאם (וראה להלן, פוליו 6א, תוך שימת לב להבדלים).

פוליו 3 ב

ברם, מחברנו שוקד להביא מספרי הפרשנות את כל הטענות שנאמרו ומזכיר ברוב אובייקטיביות פרשנים שטענו טענות שונות ומגוונות בקשר למקומות אלו (המסמלים מסגדים, הרים, אזורים). וכי יש מהם שטענו כי 'התאנה' היא דווקא מקום תפילתם של 'אנשי המערה' (גם הללו נזכרים בקוראן, ויש גרסאות שונות על מספרם ומקום המערה בה נמו, דוגמת חוני המעגל, שנים רבות, עד שבהקיצם שוב לא יכלו להזדהות עם סביבתם; מקומם זה היה בעבר־הירדן, באלרקים, ויש אגדה הקושרתם באפסוס, אשר אגדת שבעת ישניה ידועה גם מחוץ לאיסלאם). וכן מזכיר מחברנו, באובייקטיביות, טענה שה'תאנה' היא מקום סגידתו של נח לאלוהים, מקומו של אדם בגן־עדן, איזור במדי (איראן) ואפילו המסגד (השטח הפתוח המקודש לאיסלאם ובו הכעבה) במכה. בדרך־כלל מייחסת הפרשנות, העוסקת בפסוק הנזכר, את המלים 'העיר הבטוחה הזו' למכה. ניתן אפוא לסכם שמחברנו אינו נמנע מלהעתיק לתוך חיבורו גם דברי־פרשנות הסותרים מגמתו המוצהרת של החיבור, ותכונה זו (דהיינו ההזכרה והמניין האובייקטיביים) היא דווקא חזון נפרץ בקרב מלומדי האיסלאם.

פוליו 4 א

מחברנו ממשיך בהעתקת דברי־פרשנות וקישורם בדמויות השונות שהופיעו בהם: בארץ־ישראל-סוריה (= 'תאנה' ו'זית'), המקומות שאליהם היגר אברהם מבבל (אין מחברנו מביא את המסורת הידועה הטוענת שאברהם נולד בדמשק, אולם יצטטנה בהמשך הדברים) ומקום־הולדתו של ישו, הר־סיני קשור במשה, ואילו במכה הופיע הנביא מחמד. כאן מפליג מחברנו בסיפור (המקובל באיסלאם) הקושר את אברהם וישמעאל בבניית הכעבה, אף שיש כאן חריגה מן הנושא המוצהר.

פוליו 4 ב

הדבר חוזר ומתקשר לנושאנו על-ידי פירוט חומרי-הבנייה של הכעבה, שבאו לפי המסורת מאתרים שונים וחשובים בעולם האיסלאם, וביניהם ההר של אלשאם. הנביא מחמד ראה במסעו הלילי (ראה לעיל) את אלשאם כפנינה זוהרת. המלצות מפי הנביא וחבריו על אלשאם, שהיא עמוד האיסלאם, ארץ צדיקי האיסלאם, אשר באחרית-הימים תחזיק מעמד (כמבצר ומעוז נגד כוחות הרשע), עוד ארבעים שנה במלחמות שתתרגשנה על העולם.

פוליו 5 א

אלשאם ארץ-הבחירה (כבר הוזכר לעיל). מי בנה את אלשאם (דמשק): נח? שדים שסרו למרותו של המלך שלמה (בהודמנות זו נקשרת אגדה גם בשמות שערי-העיר, ששניים מהם כונו בשמות השדים הללו, מפורטים שמות שערים נוספים ונאמר שנבנו לפי מספר שבעת כוכבי-הלכת וכל שער תואם אחד מהם; וראה להלן, פוליו 8א)? נערו של אברהם (דמשק אליעזר שבמקרא)? אברהם עצמו?

פוליו 5 ב

ידיעות (מועתקות מספרי גיאוגרפים ודומיהם) על נהרות דמשק. חלוקת אלשאם במובן הרחב של המלה לחמישה סוגי אלשאם והם, בקווים גסים: פלסטין (ירושלים, רמלה, עזה, אשקלון וכי'); ירדן (=אלארדן וכלולים בה עברי-הירדן המזרחי וגם חלקים בגליל, כגון טבריה, עברי-הירדן המערבי); סוריה-א (מונח שנקטנו כדי לסבר את האוזן, ופירושו אזורי דמשק וחופי לבנון במערב, ואילו החוראן, הגולן ובוצרה שבעבר-הירדן — במזרח); סוריה-ב (חמץ, חמת, חלב); ערי הצפון (ערי-המבצר; ראה ביאורנו לעיל). (חלוקה זו זהה כמעט לחלוקה עתיקה לג'נרים, המופיעה בספרות ההיסטורית, ספרות שבחי ארץ-ישראל ואצל הגיאוגרפים הערביים).²⁵ על-פי מקור מסכם מהמאה העשירית לספירה חוזר מחברנו ומדגיש כי שטח השתרעותה של פלסטין: קו חוצה לאורך — רפיח-לג'ון (ראה לעיל, פוליו 2ב), וקו חוצה לרוחב — יפו-צוער (ים-המלח).

פוליו 6 א

מחברנו מלקט (מיד שנייה) בעת ובעונה אחת מסורות המדברות בשבח אלשאם במובן הרחב (ובכלל זה סוריה ודמשק) ומסורות שכוונתן לשבח בעיקר את ירושלים — וכולן ברוח דברים שכבר כתב (ראה לעיל): מחוץ-חפצו של הנביא מחמד בנסיעתו הלילית (ירושלים), מקום הולדתם, חיותם ופועלם של נביאים, מקום של קדושה (ושמה של ירושלים 'בית אלמקדס' מעיד על כך), ומקום זיו השכינה הנזכר בקוראן בתור הארץ

25 ראה: *Le Strange, Lands*, עמ' 24 ואילך.

תעודה: שלושה מקורות חדשים מספרות שבחי ארץ־הקודש

שבה נתן אלוהים את ברכתו²⁶ ואשר בה נובעים מקורות מים מתוקים מעם הסלע (שבה־רהיבית, בירושלים) לרחבי תבל; בה הגבעה (רבוה) הנזכרת בקוראן,²⁷ שיש טוענים כי היא המקום המקורב ביותר בתבל לרקיע (אך, ברוב אובייקטיביות נוסח אנשי־דת בימיהביניים, מובא פירוש בהקשר היוצא ללמד שזו ירושלים, וכן מסורת ללא פירוש כל מקום, העשויה להשתמע גם כדמשק; שכן רבים ספרי השבחים האזוריים שהעמדה הנקוטה בהם היא שה־רבוה דווקא בדמשק; כך גם אצל מחברנו, להלן, פוליו 6ב, 11ב). בהעתיקו חומר זה, יוצא מחברנו אפוא ידי חובת ירושלים ודמשק כאחת, אף שחיבורו הוזמן כדי לסבר את אוזניו של מושלה של האחרונה. לצד כל אלו מודגשת גם המסורת המנוסחת באורח פרוד־דמשקאי, ולפיה ערי גן־עדן על־אדמות הן מפה, אלמדינה, דמשק וירושלים (בסדר זה!).

אזכור חוזר של קדושת הארץ כארץ ההתגלות האלוהית, ארץ בעלת תפקיד הגנתי רב־חשיבות בהקשר היסטורי ואסכטולוגי (מלחמות אחרית־הימים; העניין פורט לעיל ביתר הרחבה ועוד ייזכר להלן — כאן בא בקצרה).

העתקותיו של מחברנו מאזונת, הפעם, את התמונה לטובת דמשק, שהיא (לפי מסורות מסוימות) ה־רבוה הנזכרת בקוראן (ראה לעיל, פוליו 6א). חזרה על מעלות קדושת־הארץ, שכבר נזכרו לעיל, ועמהן עוד רעיון: מסגדים (מקומות־סגידה) החשובים בעיני האל: מפה, ירושלים ודמשק (לפי סדר זה! והשווה לעיל, פוליו 3א, 6א). מה היא אפוא ארץ־הקודש²⁸ בעיני האיסלאם (ליקוט מעמדות המפרשים הקדומים, שמחברנו נטלו מיד שנייה)? ארץ־הקודש היא רק ה־ר־סיני; ארץ־הקודש היא רק ירושלים; ארץ־הקודש היא יריחו; ארץ־הקודש היא דמשק, פלסטין ומקצת מאיזור אל־ארדן (ראה לעיל, פוליו 5ב); לכסוף, פירוש רחב, שארץ־הקודש היא כל אלשאם במובן המקיף ביותר, ולכך נוטה דעת המחבר (למרות המטרה המוצהרת, שלשמה הוזמן חיבורו).

דיון פילולוגי בשם 'אלשאם' ומקורו מ־שמאל (כמו בעברית שמאל בשיין שמאלית), דהיינו צפון ביחס למכה, ביחס לכיוון היציאה מתיבת נח או גלגול שמו של שם (בערבית: סאם) בן נח. לצד אזכורים נוספים של גבולות (שכבר ראינו לעיל) והגדרות, מבואר גם השם פלסטין כשם אדם באילן

פוליו 6 ב

פוליו 7 א

26 ראה: קוראן, סורה 7, פסוק 133; סורה 17, פסוק 1; סורה 21, פסוקים 71, 81.

27 סורה 23, פסוק 52. העניין מוזכר בהרחבה בכל ספרות שבחי דמשק.

28 קוראן, סורה 5, פסוקים 23–24.

הגיניאולוגי של צאצאי יפת בן נח, אשר בן-נינו נקרא פלסטין. בעמוד זה (שידיעותיו זורמות בעקיפין מפרי-עבודת דורות של גיאוגראפים) ניתנים גם ציוני מרחקים בין ערי האיזור.

פוליו 7 ב

שבחי אלשאם (המוסבים למוכן דמשק), שעיקרם (חזרה לרוב על שכבר נזכר לעיל) קדושה ונבואה, מילוי תפקיד בחזון אחרית-הימים (וראה לעיל, פוליו 2, 34), ישו עתיד לרדת מן השמים בדמשק, ופירוש הגדרות הנמצאות בפסוקי קוראן (וכבר הוזכרו לעיל, בעיקר בקשר לירושלים), שכוונתם, לפי מסורות אחרות, לדמשק (!) והיותה ארץ-הבחירה (ראה גם לעיל, פוליו 2, 35). עם זאת מודגשת מסורת שדמשק היא הנעלה שבערי אלשאם, פ ר ט לירושלים (אך השווה להלן, פוליו 8א).

שבחי המסגד הגדול של דמשק, מעלת הביקור והתפילה בו וחשיבותו לאיסלאם (כדוגמה לקברים שבמסגד מונה המחבר את קבר הוד, נביא ערבי, שדובר בו נכבדות בקוראן; וראה סגולות המסגד, לעיל, פוליו 3א).

פוליו 8 א

חזרה (לפי מקור העתקה אחר) על סיפור בניית המסגד הגדול בדמשק (ראה לעיל, פוליו 3א). הסיפור ששערי-העיר המקוריים כוונו כלפי שבעת כוכבי-הלכת (ראה לעיל, פוליו 5א). כמה מתכונות קדושתה של אלשאם (ארץ נביאים וצדיקים) והתייחסותן כאן היא למוכן דמשק. תפקיד דמשק הוא 'אמא של אלשאם', שכן היא העיר הראשית של 'ארץ-הקודש' (ומכאן צריך לצאת ששבחי ארץ-ישראל שבחי דמשק בעיקרם; והשווה לעיל, פוליו 7ב). תכונות חקלאיות וטיב התוצרת (זכוכית) של אלשאם, ובייחוד דמשק ואזורה החקלאי הפורה (גוטה), מתערבבות כאן עם ענייני קדושה ותפקידה של דמשק במלחמות אחרית-הימים.

פוליו 8 ב

קברי צדיקים ומלומדים איסלאמיים המצויים בדמשק, בעיקר במערה הנוכרת תכופות בספרות שבחי דמשק ונקראת 'מערת הרם' ('מע'ארת אלדם'; וראה להלן, פוליו 10ב). דברים בשבח התפילה במקומות קבורה אלו. המקום הקשור באברהם (נביא, בשביל המוסלמים; המקום, 'ברזה', נחשב כמקום-הולדתו לפי כמה מסורות; משום-מה מניח מחברנו שזה מובן מאליו ואינו מפרט מה שם האתר הקדוש של אברהם). דברים בשבח התפילה במקום ובשבח מידותיו של אברהם.

פוליו 9 א

כל המת באלשאם (האם כאן כוונת המצטט לדמשק או לאלשאם במוכן הרחב, כפי שהתכוונה מסורת זו במקורה?) מקל עליו האל בשעת חיבוטי-קבר וביום-הדין. פרשת כיבוש דמשק בשנת 635 לספירה מועתקת מספרים על ארץ-ישראל (שמצדם ליקטו ידיעות ממקורות ההיסטוריוגרפיה הערבית).

פוליו 9 ב

צדיקים מיוחדים במינם החיים בכל דור ('אֶבְרָהָם') ומקומם באלשאם. מסורות בעניין מספרם; לפי רוב המסורות המספר הגדול ביותר של צדיקים אלה נמצא בדמשק. מבין עשרה קבין מידות טובות שירדו לעולם נטלה דמשק תשעה. תכונותיה של אלשאם ותושביה ביחס לאלוהים: חרבו של אלוהים, מקלו של אלוהים, קולו של אלוהים וכו' (השווה 'עמוד האיטלאם', לעיל).

פוליו 10 א

המחבר, איש שכם, נעזר בשעת־הכושר ומדבר בשבח עירו: שכם היא שומרון (אלסאמריה) הישנה. בשכם נמצאת בארו של יעקב, אשר לידו נפגש עם 'האשה' וביקש ממנה מים (ואריאציה של סיפור יעקב ורחל); במקום מצויה כנסייה קדומה. בשכם תנורו של נח (בדרך־כלל ידוע תנורו [כבשנו] של אברהם, שהאל הצילו מתוכו), ובשעתה עברה תיבת נח מעל לשכם, בשוטה על־פני מִי־המבול. בשכם עבר ארונו של יוסף שהועלה ממצרים על־ידי משה (לאקונה שהושלמה בשוליים), בדרכו ממצרים לחברון כדי לקבורו במערה (מערת־המכפלה) שם (אך להלן, פוליו 12א, נאמר שקבור בסביבות שכם). שכם היא עיר קדושה וטהורה. אֶזְכוּר כיבושה בראשית האיטלאם וכיבושה בשנייה (מהצלבנים) על־ידי צלאח אלדין. בשכם נמצא המקום שבו נהג יעקב לשבת למשפט ובה נמצא מסגד אלח'ציר (זו דמות, מעין אליהו הנביא, הנוכרת בקוראן כמי שנלוותה למשה למסע מופלא). ה'שולחן' שירד מן השמים (סיפור הקשור ב'ישו ואשר סורה שלמה, 'סורת אלמאידה', הסורה של ה'שולחן', קרויה על־שמו בקוראן) ירד בשכם. עיר פורחת, רבת תנובה חקלאית. נביאים רבים קבורים בה, ובמיוחד בניו של יעקב. עיר קדומים רבת מעלות (המתים הקבורים בה אינם נרקבים בנקל, למשל; והשווה לעיל, פוליו 9א).

כמה פרטים על אשקלון, תכונותיה החקלאיות והעובדה שנקברו בה נביאים.

פוליו 10 ב

כמה פרטים על מרחקים בארץ־ישראל (בייחוד ביחס לשכם). הגיאוגרפים מציינים שהמקום בו חנה יעקב נמצא בין שכם וכפר בשם סנגיל. שם נמצאת גם באר יעקב. משום מה נכללים בהמשך פרטים על הר־סיני והתגלות למשה שם. האסוציאציה של המחבר מובילתו להר־אהרון (ההר שמת בו אהרון; סיפור פרשת מותו; ההר משקיף ונראה מול ירושלים). החלוקה של אלשאם, בהסתמך על מקור מן התקופה הממלוכית, לפי ערים ראשיות — כל אחת באזורה: אנטיוכיה, חמץ, רמלה (פלסטין), טבריה, דמשק (אך השווה לעיל, פוליו 5ב). פרטים (רלים) על הכנרת וטבריה.

פוליו 11 א כמה פרטים על ערי סוריה האחרות (ואף על קדושתן, במקצת) ושבחי אלשאם (כוונת מחברנו היא שנבין בעיקר דמשק), תושביה ותפקידה הקדוש באיסלאם (פרטים שכבר היו ואין צורך לחזור עליהם), גבולותיה וחלקה באסכאטולוגיה המוסלמית.

פוליו 11 ב שבחי דמשק: מסורות שהנביא אמר כי מלאכים מרחפים מעל לעיר זו (בעיקר, בימי שישי). הרה'רבוה' (ראה לעיל, פוליו 6א, 6ב) שבה. עריסתו של ישו מצויה בדמשק. תיאור מערה שבה נולד ישו ומצויה בדמשק. אתרים רבים קשורים בנביאים ומצויים בהרקאסיון המשקיף על העיר. ב'מערת הדם' (ראה לעיל, פוליו 8ב) מצאו את מותם נביאים רבים; מספרים שבה הרג קין את הבל ואף מראים בתוכה את האבן שבה בוצע הרצח. פרטים על נהרות דמשק והשוואה עם נהרות מפורסמים אחרים.

פוליו 12 א המשך הדיון בנהרות. שבחי שכם: כידוע, אלשאם היא הארץ החביבה ביותר על האל, מתוכה הוא מחבב את אלקדס (כנראה איזור ירושלים, ולא רק העיר גופה) ומתוך איזור זה חביבה עליו במיוחד שכם. שכם עיר רבת תנובה וברכה, קבור לידה יוסף; יש טענה שהכוונה היא ליוסף בן יעקב, אך גם ערבוב עם סיפור יוסף הנגר, שעזר למרים וישו לפני ירידתם מצרימה. הקבר מצוי בין הכפרים בלאט (בלאטה) ועסכר, ויש אומרים כי במבנה הקבורה שבמקום קבורים כמה מבניו של יעקב. (בדרך-כלל בערבית: עזרא הסופר; כאן, יש המזהים: אלעזר בן אהרן הכהן). אלעזר קבור בכפר עמרתא (עורתא)²⁹ באיזור חבל שכם הדרומי. יש טוענים, לעומת זאת, שאלעזר בן אהרון קבור דווקא באלעזרייה שליד ירושלים.

פוליו 12 ב קבר שמואל הנביא נמצא ליד שכם; יש הממקמים אותו מצפון לשכם, באלטילה,³⁰ ויש הממקמים אותו מדרום, בסילון.³¹ אולם ידוע גם אתר הנביא שמואל (כנראה נבי-סמואל באיזור ירושלים) שהיהודים קוראים לו: ראיה (רמה)³² ונוהגים לבקרו. כאן באה פרשת כיבוש סבסטיה ושכם בידי

29 כתוב: 'עמרתא', וכנראה צ"ל: 'עורתא' (= עברתא) ובאמת באיזור יש: נבי עזיר (נ"צ 174.176). הזיהוי אלעזר בן אהרון ראה: מ' אלדבאג, בלאדנא פלסתיך, כרך ב, חלק 2, ביירות 1970, עמ' 296.

30 ללא פירוט (אם סילת אלטיהר או סילת אלארת'יה). כנראה כל המסורות המובאות כאן נתפסות לשמות הדומים לצליל השם: שלה (אף ששמואל נקבר ברמה ולא בשילה, לפי התנ"ך).

31 ח'רבת סלואן (שילה, וראה ההערה הקודמת).

32 כנראה שיבוש העתקה, וצ"ל: 'ראמה'. מבחינה גראפית השינוי קל ביותר (בכתיבה רוטה). צורה זו תהא התעתיק הערבי ההולם לרמה בעברית (והיא רמה של שבט בנימין, מקום קבורת שמואל) לפי זהו זה שהמחבר שמע, לדבריו (במישרין או בעקיפין), מפי יהודי ארץ-ישראל במאה הי"ז.

צלאח אלדין ושר-הצבא חסאם אלדין אבן לאגיין: תחילה נכבשה סבסטיה מידי הצלבנים, לאחריה שבם (כאן משחרר צלאח אלדין את קבר זכריה הנביא, שהצלבנים עשוהו כנסייה, ומחזירו לקדמותו), על אף המספר הרב של האויבים הנוצרים. העיר עברה אחר-כך שוב לידי הנוצרים ושוב חזרה לידיים מוסלמיות, לאחר קרב מר שהשתוללו בו שריפות. הנביא יהושע (יושע) תלמיד משה קבור בכפר חארס שבאיזור הר-שכם, דרומית לעיר (כאן מפרט מחברנו את פרשת 'שמש בגבעון דום'). לידו קבור הנביא ד'ו אלכפל (נביא הנוכר בקוראן, ומפרשים שהוא יחזקאל = חזקיל, או בן של איוב). פרטים על מסע מרים אַם ישו ובנה במצרים, בירושלים ובנצרת וביאור שהנוצרים קרויים על-שם נצרת.

פוליו 13 א

שבחי ירושלים: תושבי העיר הם שכנים של אלוהים ואינם מתייטרים (הכוונה לחיבוטי-קבר קלים יחסית). הכל בה קדוש, כי בכל אתר ואתר התפללו נביאים וקדושים ולא נשאר מקום לרוע; שבעים אלף מלאכים יורדים מדי לילה ומשמיעים דברי שבח ותפילה בשמי העיר. אזכור רמלה וכיצד הרס צלאח אלדין את מבצרה. מן העבר של רמלה לא נשארו שרידים כמעט. יש בה מסגד מרשים מהתקופה הממלוכית (של הסולטאן קלאאון) ואומרים שהנביא צאלח (נביא ערבי שנשלח לשבט ת'מוד ונוכר בקוראן) קבור במסגד הלבן (אלג'אמע אל'אביי); לפי סיפורים, שמצא מחברנו במקורות, שרד המסגד מתקופת הח'ליף האומיי סלימאן אבן עבד אלמלכ (מת ב-1717 לספירה). מגדל-התפילה המפורסם של המסגד נבנה בתקופה הממלוכית, והוא מפלאי-תבל. בעיר היו שרידים חשובים מהעבר שנהרסו, ואילו בתקופה הממלוכית נבנו בה מחדש בנייני-ציבור ומסגדים. התפילה במסגדה של העיר, דרכה שנענית על-ידי האלוהים. ברמלה קבור אבן אלעבאס (בן-דודו של הנביא מחמד, שמייחסים לו תרומה חשובה למדע הדתי המוסלמי).

לעיר לוד תפקיד חשוב באסכטולוגיה המוסלמית: באחרית-הימים יופיע בה משיח-השקר ('אלדג' אל', אנטי-כריסטוס). ישו יבוא להילחם בו ולהכריעו בשערי-העיר.

לעזה יש ייחוס משתי בחינות לפחות: נולדו בה המלך (=הנביא, לפי האיטלאם) שלמה, וכן האמאם אלשאפעי, מורה-ההוראה המפורסם (מת ב-820 לספירה).³³

מסורות בזכות התיישבות בעזה ובאשקלון.³⁴

ושוב פונה המחבר לעניין מסגד דמשק (כאילו נזכר לפתע שהנושא המוזמן מקולמוסו הוא דמשק): בחומתו הדרומית קבורים שבעים נביאים. טמונים בו אלח'צ'יר (ראה לעיל, פוליו 10א) וראשו של יוחנן המטביל. כאן פונה המחבר למטרה העיקרית של חיבורו: להוכיח שנכונה המסורת האומרת כי אלוהים הוא אלוהי אלשאם (ראה לעיל, פוליו 2א) וכי ברוב חסדו אינו מאפשר לרשעים לעולל בה מעשי-רשע. אמנם מחברנו אינו מעלים מקוראיו כי רבים מתנגדים לאמיתותה של מסורת זו. המחבר נכנס לפולמוס בעניין מניעת מעשי-עוול (באיסלאם היה ויכוח חריף, כבר בתקופה קדומה, אם האל אחראי לרוע בעולם או שמא הטוב בא מהאל והרוע מבני-אדם; האורתודוקסיה, הסונה, טענה בדרך-כלל שהכל בא מידי האלוהים, ואילו מחברנו נכנס כאן לפלפול אשר אינו במסגרת התעניינותו).

פוליו 14 א המשך הדיון העיוני-התיאולוגי.

המשך הדיון העיוני-התיאולוגי. ברם, נושא זה מקושר מיד לעניין בני-ישראל שחטאו והאל הולכים במדבר (ענן השכינה עבר מעליהם והשלו ניתן להם), עד שהגיעו לעיר הנפילים.³⁵

פוליו 14 ב

לביטוי עיר הנפילים (גיבארין) יש פירושים אחדים (ברובם עתיקים): ענקים מגזע עמלק; עירם היא יריחו, אלבלקא, דמשק, רמלה, כל איזור אל-ארדן, כל איזור פלסטין, תדמור, או ירושלים. . . האל ציווה לבני-ישראל להיכנס ליישוב (אשר אומרים כי הוא, אכן, יריחו ויש הטוענים — ירושלים; לפיכך יוצא שמשנה הגיע לירושלים ועבר להרהר-הבית דרך באב חטה, ויש פירושים אחרים לכניסה זו; מחברנו נוטה לזהות את המקום כתחנה וכמסגד בתחום יריחו).³⁶

פוליו 15 א

מתכונות אלשאם (אולם לא לצורך מניין התכונות אלא כדברי-תפארת לסיום החיבור). התנצלות המחבר האומר שעשה כמיטב יכולתו לעמוד במשימה בנושא הדרוש.

פוליו 15 ב

פורמולות דתיות לסיום החיבור וציון התאריך 1175 להג'רה (1761-1762 לספירה) כזמן העתקת העותק הנוכחי בידי מעתיקו (וציון שמו).

פוליו 16 א

35 ראה: קוראן, סורה 5, פסוק 25.
36 ראה: קוראן, סורה 2, פסוק 55; סורה 7, פסוק 161.